

sosyoloji divanı

Yıl: 2 Sayı: 4 Temmuz-Aralık 2014

ISSN: 2147-8902

Hakemli bir dergidir. Yılda iki kez yayınlanmaktadır.

Sahibi / Çizgi Kitabevi Adına: Ömer Arlı

Yazı İşleri Müdürü: Mahmut Arlı

Genel Yayın Yönetmeni: Seyfettin Kurt

Editör: Köksal Alver

Dosya Editörü: Ertan Özensel

Yayın Kurulu: Ahmet Koyuncu, Erhan Tecim, Ertan Özensel, Ferhat Tekin,
Köksal Alver, M. Hakkı Akın, M. Ali Aydemir, Mehmet Birekul, Seyfettin Kurt, Uğur Çağlak

Editör Yardımcıları: A. Zafer Sağıroğlu, Ahmet Gökçen, Ahmet Özpınar, Ayşe Yıldız, Bedir Sala,
Ejder Ulutaş, Emrah Başaran, Faruk Karaarslan, Faruk Turgut, Fatih Uslu, Gamze Aksan, Gökhan
Bozbaş, Halime Ünaldı, Hüseyin Çil, İbrahim Nacak, İslam Can, M. Cüneyt Özşahin, M. Derviş
Dereli, M. Salim Danış, Mehmet Uğraş, Öner Atay, Şeyma Akın, Tuba Büyüktosunoğlu Yaylalı,
Tuba Duman, Zehni Özmen

Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın

İletişim: sosyolojdivani@gmail.com
www.sosyolojdivani.com

Baskı: Sebat Ofset

SN: 16198 - B.T: Aralık 2014

Cilt: Göksü Cilt Evi

Abonelik ve Sipariş

Çizgi Kitabevi

Sahibiata Mahallesi Mimar Muzaffer Caddesi

Helvacioğlu Apt. No: 41/1 Meram Konya

Tel: 0332 353 62 65-66 Faks: 0332 353 10 22

www.cizgikitabevi.com

İÇİNDEKİLER

5 DİVAN KALEMİ | Editör

ÖZEL SAYI: ASIRLIK SOSYOLOJİ

I. MÜKTESEBAT

- 9 Korkut Tuna | Türkiye'de Sosyolojinin 100 Yılı Üzerine
15 Yasin Aktay | Sosyolojinin Yitik İmgelemi
25 Köksal Alver | Türk Sosyolojisi: Tarzlar, İçerikler, Sınırlar
39 Ramazan Yelken | Kurtarıcı ve Kurucu Bir Bilim Olarak Sosyoloji
53 Mustafa Orçan | 21. Yüzyılda Türkiye'de Sosyolojinin Geleceği
65 Ahmet Koyuncu | Türkiye'de Sosyoloji Ekolleri
97 Ali Yaşar Sarıbay | Zanaat Olarak Sosyal Bilimcilik
107 Suvat Parin | Sosyoloji Öğrencileri Kongreleri Üzerine Bir Değerlendirme

II: SOHBET

- 123 Prof. Dr. İsmail Coşkun ile Sosyoloji Sohbeti
139 Prof. Dr. Besim F. Dellaloğlu ile Sosyoloji Sohbeti

III. MUHASEBE ve MÜZAKERE

- 149 Ertan Özensel | Homojenleştirme ve Ötekileştirme Sürecinden Ötekini Kabul Etmeye
167 Lütfi Sunar | Türkiye'de Toplumsal Değişim Çalışmalarının Kuramsal Temelleri
187 Mustafa Aydın | Yüzüncü Yılda Türkiye'de Din Sosyolojisi
215 Necmettin Doğan | Türkiye'de Aydın Sosyolojisi Literatürüne Eleştirel Bir Yaklaşım
243 Ferhat Tekin | Türkiye'de Sınır Sosyolojisi Çalışmaları
255 Erhan Tecim | Sağlık Sosyolojisi: Türkiye'de Gelişimi ve Yeni Yönelimler
277 Zülküf Kara | Beden Sosyolojisi İçin Teorik İmkânlar
301 Mehmet Karakaş | Türkçülük'ten Türk Milliyetçiliği'ne
325 Mustafa Kemal Şan | Türk Sosyolojisinde Kültür ve Medeniyet Ayrımı Üzerine
341 Erhan Berat Fındıklı | Erken Cumhuriyette Köy İmgesi ve Köycülük
381 Mazhar Bağlı | Göçebeliliğin ve Yerleşikliğinin Çelişkisinde
387 Sıtkı Karadeniz | Türkiye Sosyolojisinde Aşiret Çalışmaları
415 Ayşe Canatan | Yaşlılık ve Yaşlanma
425 Cevat Özyurt | Ziya Gökalp: İmparatorluktan Milli-Devlete Sosyoloji

459 ÖZETLER

478 YAZARLAR

Türkiye’de Toplumsal Değişim Çalışmalarının Kuramsal Temelleri: Yeni Bir Tasnif Denemesi

Lütfi Sunar

Türk Modernleşmesine Yaklaşımların Temelleri ve Tasnifi

Milli Kütüphane eser isimleri kataloğunda modernleşme anahtar kelimesi ile yapılacak bir arama bize çarpıcı neticeler verebilir. Böyle bir aramada Türkiye’de sosyal bilimler açısından değerlendirildiğinde modernleşme konusu hemen hemen bütün konuların temeline yerleşen bir mesele olarak öne çıkmaktadır. Din, hukuk, siyaset, birey, toplumsal ilişkiler gibi pek çok konu modernleşme çerçevesinde ele alınmıştır. Toplumsal değişme söz konusu olduğunda modernleşme meselesi daha bir etkili hale gelmektedir. Zira klasik sosyolojide toplumsal değişim modern toplumun doğuşunun gösterdiği seyir ile birlikte ele alınmaktadır. Benzer şekilde çağdaş sosyolojide de Batı dışı toplumlardaki değişim bir modernleşme meselesi olarak görülmektedir. Türkiye’de de toplumsal değişim çalışmalarının kuramsal temellerini modernleşme analizlerine dayandırdıklarını görmekteyiz. Bu çerçevede bu yazıda Batı dışı toplumlarda modernleşme söz konusu olduğunda birbiri ile iç içe geçen ATÜT, Patrimonyalizm ve modernleşme kuramlarının yaklaşımları ele alınarak bunların Türkiye’de toplumsal değişimle ilgili analizlere etkileri incelenecektir.

Yukarıda da belirtildiği üzere Türkiye’de toplumsal değişim genellikle modernleşme çerçevesinde analiz edilmiştir. Bu sebeple modernleşme ile ilgili çalışmalar ve tasnifler, toplumsal değişimin kuramsal arkaplanını anlamamız ve değerlendirebilmemiz için bize yardımcı olacaktır. Aşağıda Alper Kaliber ve İsmail Çağlar tarafından geliştirilen tasnifler değerlendirilecek ve farklı bir tasnif için oluşturdukları zemin tartışılacaktır.

Kaliber (2002) “Türk Modernleşmesini Sorunsallaştıran Üç Ana Paradigma” isimli yazısında Türkiye’de modernleşmeye yönelik üç temel yaklaşımdan bahsetmektedir: (i) Sosyolojik yaklaşımlar, (ii) Bürokrasi ve devletçi yaklaşımlar, (iii) Siyasal iktisat temelli yaklaşımlar. Bu paradigmaları “modernleşme sürecinde Türkiye’de devlet kimliğinin ve devlet-toplum ilişkilerinin nasıl biçimlendiğine dair tahlillerine vurgu yaparak” irdeleyen Kaliber her bir paradigmayı karakteristik özelliklerini temsil eden en belirgin biçimde temsil eden bir

yazara odaklanarak ele almıştır. Bu çerçevede onun hareket noktasını sosyolojik yaklaşımlar için Şerif Mardin, bürokrasi ve devlet merkezci yaklaşımlar için Metin Heper ve siyasal iktisat temelli yaklaşımlar için de Çağlar Keyder oluşturmaktadır.

Kaliber, modernleşme analizinde sosyolojik ve siyasal araçlara öncelik tanıyan sosyolojik temelli anlayışın Şerif Mardin, Niyazi Berkes ve bir ölçüye kadar Tarık Zafer Tunaya'nın çalışmalarında ifadesini bulduğunu belirtmektedir. Sosyolojik yaklaşım, sosyolojik olması hasebiyle öncelikle Türkiye'nin kendine özgü toplumsal ve siyasal niteliklerini ortaya koyma çabası içerisinde Mardin'in Türk siyasasını açıklayabilecek bir anahtar olarak sunduğu merkez-çevre kavramsallaştırması böyle bir sosyopolitik yapı fikrine dayanmaktadır. Kaliber'e göre Mardin'in merkez-çevre ilişkileri çerçevesinde modernleşmeye yaklaşımı Türkiye'de ve Batı Avrupa'da yaşanan deneyimlerin karşılaştırılmasına stratejik bir önem atfetmektedir. Zira ona göre devlet gücünün merkezileşmesindeki bu deneyim farklılığı, devlet-toplum ilişkilerinin de farklı bir tarzda kurulması sonucunu doğurmuştur. Bu çerçevede Kaliber Mardin'in analizinden hareketle Batı'da modern devleti yaratan merkezleşme sürecinin "çevresel güçlerle uzlaşmaya dayalı ve onların merkezi otorite karşısında özerkliklerini yitirmeden yönetim erkinin bir parçası haline gelmelerine olanak tanıyacak" çok boyutlu bir dizi karşılaşma sonucunda gerçekleştiğini, buna mukabil "Türk siyasasında gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet dönemlerinde bu karşılaşmanın, merkezle çevre arasında (devlet-toplum olarak da okunabilir) tek boyutlu bir çatışma halinde" cereyan ettiğini belirtmektedir (Kaliber, 2002: 109).

Kaliber'in ele aldığı ikinci yaklaşım ise daha çok siyaset bilimciler ve siyasal tarihçiler tarafından kullanılan bürokrasi ve devletçi yaklaşımlardır. Devleti temel analiz birimi olarak alan ve Metin Heper tarafından temsil edilen bu yaklaşım Türkiye'deki güçlü devlet geleneğini tarihsel kökenleri, özgün nitelikleri ve dayandığı meşruiyet zeminiyle açıklamaya yönelmiştir. Kaliber (2002: 113-114), Heper'in de Mardin gibi merkez-çevre kavramsallaştırmasını temele aldığını ve bu çerçevede bu kutuplaşmanın siyasal seçkinler ve devlet seçkinleri bağlamında yeniden üretilişine odaklandığını belirtmektedir. Ancak Mardin'in sosyokültürel analizi Heper'i devlet-merkezci kuramında daha siyasal, kurumsal bir boyuta taşınmıştır. Modern devlet biçimi ve mantığının Türkiye siyasasının dönüşüm koşullarını belirlemesi biçimini ele alan Heper, Türkiye'nin modernleşme tarihini bürokratik devlet seçkinlerinin eylem ve söylemlerine özel bir önem vermektedir. Kaliber Heper'in yaklaşımının devletin toplum karşısındaki

konumunu anlamak bakımından etkili bir çerçeve önerdiğini belirtmekte; onu devlet merkezci davranarak toplum içerisindeki konumları, kutuplaşmayı ve diğer demokrasi sorunlarını göz ardı etmekle itham etmektedir.

Kaliber'e göre Türk modernleşmesini ele alan üçüncü paradigma ise siyasal iktisat temelli yaklaşımdır. "Çağlar Keyder, Korkut Boratav, Gülten Kazgan gibi çoğunlukla Marksist gelenekten gelen iktisatçılar" tarafından oluşturulan bu paradigma, Türkiye'deki modernleşmeyi kapitalist dünya ekonomisinin ortaya çıkışı ve yayılması çerçevesinde ele almaktadır (Kaliber, 2002: 113-114). Kaliber'e göre Keyder tarafından temsil edilebilen ve daha çok Dünya Sistemi yaklaşımı ve çevreselleşme literatürüne dayanan "bu paradigmaya dahil edilebilecek çalışmalarda Türk modernleşmesinin iki ayrı bağlamda incelendiği önerilebilir: 1) Osmanlı toplumsal kuruluşunun KDE ile bütünleşmesi sonucunda çevreselleşmesi, 2) siyasa içindeki belirleyiciliğini korumak ve sürdürmek isteyen bürokrasinin üretim ve bölüşüm ilişkileri üzerindeki tekeli yeniden tesis etme çabaları" (2002, p. 118). Bu yaklaşım modernleşmeyi kapitalistleşme ile eş anlamlı olarak görmekte ve Türkiye'nin dünya sistemine eklenme arayışlarına odaklanmaktadır. Bu süreçte devlet denetiminde yaşanan modernleşme devlet ile toplum arasındaki ilişkiyi tahakkümcü bir biçime dönüştürmüştür. Devletin toplumu modernleştirmek üzere üretim ve bölüşüm ilişkilerini kullanımı söz konusudur. Bu bakımdan Kaliber'in Ahmet İnsel'den faydalanarak geliştirdiği açıklamaya göre modernleşme dönemi iktisadi politikaları, devlet seçkinlerinin ekonomik tercihlerinden çok çağdaştırılması gereken toplum üzerinde uyguladıkları yakından denetimin müdahale alanını alabildiğine genişletmeye yarayan araçlarını temsil etmektedir (İnsel, 1995: 47'den, Kaliber, 2002: 121).

Sonuç olarak Kaliber, bu paradigmalardan inkar edilemez bir biçimde Türk siyasal ve ekonomik modernleşmesinin kavranmasına anlamlı katkılarda bulduklarını belirtmektedir. "Türk modernitesinin özgün niteliklerini; barındırdığı çelişki, sapma ve gerilimleri kavramsallaştırmayı olanaklı kılan bir literatürün oluşmasını sağlayan" bu yaklaşımların ayrı kuramsal kulvarlarda konumlanmalarına karşın aynı ontolojik ve epistemik ön kabullerden yola çıktıklarını belirten Kaliber, bu yaklaşımlar arasındaki benzerlik ve/veya ortaklıkların farklılıklardan daha önemli olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu yaklaşımlar arasındaki en temel benzerlik devlete verdikleri konumdur. Bu çerçevede Kaliber (2002: 108, 122-123) Türk modernleşmesini ele alan bu temel paradigmalara yöneltililebilecek başlıca eleştirileri şöyle sıralamaktadır: (i) verili bir gerçeklik

olarak aldıkları devlete kuramsal soruşturmalarında ontolojik ve epistemolojik bir öncelik ve ayrıcalık atfetmeleri; (ii) türlü iç ve dış politik performanslar, söylemler ve temsiliyet mekanizmalarıyla her seferinde yeniden üretilen devlet kimliğini sorunsallaştırmamaları; (iii) dış politikanın oluşturulmasında benimsenen söylem ve davranış pratiklerinin devlet kimliğinin temel unsurlarından olduğu gerçeğini ihmal ederek yalnızca içsel dinamikler uyarınca açıklamaya çalışmaları. Buna karşın Türkiye'de modernleşmenin ve devlet-toplum ilişkilerinin tahlilinde yeni ufuklar açacak bir analitik ve metodolojik tavrın geliştirilmesi için ise şunları önermektedir: (i) devlet kendisine tanınan ontolojik ve epistemolojik öncelik ve ayrıcalığı geri alarak kuramsal soruşturmanın bir nesnesi yapılmalıdır; (ii) devlet kimliğinin türlü mekanizmalar aracılığıyla her an yeniden ve yeniden üretilme koşulları araştırılmalıdır ve (iii) Türk modernleşmesi sadece içsel dinamiklere göre değil iç ve dış siyasal süreçler arasındaki etkileşimi değerlendirerek dışsal unsurları da yeterince dikkate alan bir yöntemle ele alınmalıdır (Kalıber, 2002, p. 124).

Bu şekilde Türk modernleşmesi ile ilgili yaklaşımları derli toplu bir tasnife tabi tutan ve yeni bir yaklaşım için başlangıç önerilerini şekillendiren farklı bakış açılarını yansıtan bu tasnif, yaklaşımların benzerliklerini ortaya koysa da aslında bu benzerlikleri oluşturan kuramsal arka planı göz ardı etmektedir. Onun bıraktığı bu boşluk kısmen Türk modernleşmesi literatürünün Avrupamerkezci bir bakış açısına göre şekillenmesini inceleyen İsmail Çağlar (2013) tarafından doldurulmaktadır. Çağlar (2013, p. 138), yakın zamanda kaleme aldığı "Türk Modernleşmesi Literatürünün Avrupamerkezçilik Penceresinden Değerlendirilmesi" başlıklı makalesinde Gülalp ve Ardıç'ın izinden giderek Türk modernleşmesi literatüründe çatışma ve telif paradigması olarak adlandırdığı iki temel yaklaşım belirlemektedir. Bernard Lewis ve Niyazi Berkes tarafından temsil edilen çatışma paradigmasına göre Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri arasında taban tabana zıtlık ve kesin kopuş vardır. Çatışma paradigması, bu iddiayı yukarıdan tarih bakış açısıyla ileri sürmekte ve savunmaktadır. Temelde Erik Jan Zürcher tarafından temsil edilen telif paradigması ise tabandan tarih perspektifine de yer açarak Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşmeleri arasındaki devamlılıkları vurgulamaktadır. Çağlar bu çerçevede Avrupamerkezçiliği aşmanın bir yolu olarak tabandan tarih yaklaşımının katkılarına dikkat çekmekte ve bu çerçevede İsmail Kara'nın çalışmalarını örnek olarak göstermektedir.

Çağlar Türk modernleşmesi literatüründe hayli etkili olmuş kitapların isimlerinin çevirisinde yaşanan değişimler ile Avrupamerkezci kavramsallaştırma ve kuramsallaştırma arasındaki yakın bağı ortaya koymaktadır. Ona göre çatışmacı paradigma Türk modernleşmesini Doğu ile Batı, geleneksel ile modern, dinî ile seküler arasındaki çatışma üzerinden ele almaktadır. Bernard Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğusu* ve Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* isimli eserleri tarafından örneklenen ve yaygınlaştırılan bu yaklaşım, Osmanlı ile Cumhuriyet'i birbirine taban tabana zıt iki dünya olarak ele almaktadır. Burada ortaya çıkan yeni Türkiye vurgusu Türkiye'nin modernleşme için eski ile tüm bağlarını kopararak radikal bir biçimde değişmesinin gerektiğini ifade etmektedir. Bu türden ikili zıtlıklar üzerinden analizler yapmanın "istisnaları düşünmeden genelleme yapma ve detaylara girmeden sathi görünüşe göre hüküm verebilme konforu" sağladığını ifade eden Çağlar (2013: 141), bu şekilde "bir tarafta muazzam Avrupa medeniyeti, onun karşısında ise onunla müspet ya da menfi bir ilişkiye girer girmez kaçınılmaz olarak etki altında kalan ve dönüşmeye başlayan bir Doğulu İslam ülkesi"nin yer aldığını belirtir. Ona göre bu tür ikili zıtlık şarkiyatçı bir kavramsallaştırmayı Avrupamerkezci bir kuramsallaştırmayı bünyesinde taşımaktadır.

Çağlar'a göre Türk modernleşmesini ele alan diğer bir temel yaklaşım olan telif paradigması ise Erik Jan Zürcher tarafından geliştirilmiştir. Ona göre *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* isimli eserinde "Türkiye'nin 'modern tarihini' yazarken modernleşmeyi geleneksel ile modernin, din ile çağdaşlaşmanın, Doğu ile Batı'nın uzlaşmaz çelişkisi ekseninde açıklamaktan ziyade, Avrupa'da başlayan değişimin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisini gittikçe arttırmasına ve artan etkiye içeriden verilen tepkilere" odaklanan Zürcher de kaba bir biçimde olmasa da temel de Avrupamerkezci pozisyonu korumaktadır (Çağlar, 2013: 146). Zira "Osmanlı'nın yaşadığı dönüşüm sürecinin kendi başına Osmanlı toplumundan, devlet aygıtından, kültüründen ve benzerlerinden kaynaklanan" kısımlarını dikkate almayan bu yaklaşımda Türk modernleşmesini Avrupa'da yaşananlardan hareketle açıklamaktadır (Çağlar, 2013: 146). Çatışmacı paradigmadan farklı olarak telif paradigması modern Türkiye'yi Osmanlı'nın bir devamı olarak görmektedir. Toplumsal süreçleri anlamak bakımından farklı imkanlar sunan bu yaklaşımın en temel özelliği, sürekliliği göstermek üzere mikro toplumsal süreçleri analiz etmesi, Çağlar'ın kavramsallaştırması ile aşağıdan bir tarih görüşünü benimsemesidir.

Tabandan tarih perspektifinin Avrupamerkezciliğin etkisini aza indirmek- teki faydasına vurgu yapan Çağlar'ın analizi Kaliber'de olduğu gibi toplumsal değişim ve modernleşmeyi değerlendiren yaklaşımların kuramsal arka planına girmekte yeterli bir çerçeve sunamamaktadır. Bu tür bir sorgulamanın yapılabilmesi için Türkiye'de sosyal bilimlerin gelişimine ve toplumsal değişimle ilgili kuramsal tartışmalara bakmak gerekmektedir. Türkiye'de modernleşme ve toplumsal değişimle ilgili çalışmaların kuramsal zeminini ATÜT tartışmaları, Weberyen patrimonyalizm yaklaşımı ve modernleşme kuramları oluşturmaktadır. Aşağıda bu kuramsal perspektiflerin yaklaşımları ve Türkiye'deki sosyal bilimlere etkileri ele alındıktan sonra sonuç kısmında modernleşme ve toplumsal değişimi ele alan yaklaşımlar yeni bir tasnife tabi tutulacaktır.

ATÜT Tartışmaları: Bir Durağanlık Teorisi

Klasik sosyolojide Batı dışı toplumlarda modernleşme ve toplumsal değişimi açıklamada birbiri ile rekabet eden iki teori olan Marx'ın Asya Tipi Üretim Biçimi (ATÜT) analizi ile Weber'in patrimonyalizm açıklaması Türkiye toplumunun tarihsel ve güncel değişimlerini açıklamaya çalışan araştırmalara da temel teşkil etmiştir. Birbirine zıt görünen bu açıklamaların aslında temelde benzer noktalara yaptıkları vurgu temelinde birbirine yaklaşmaktadır.

ATÜT Marx'ın kendi düşüncesini kurmada temel noktalardan biridir. Gerek kapitalist ekonomiye giden yolda bir toplum tipini yansıtmaması, gerekse tarihi evrimleşme içerisinde bir aşamaya tekabül etmesi, Marx'ın kapitalizmin gelişimini açıklama uğraşının bir parçası olarak ATÜT'ü gündeme getirmiştir. Onun aşamalı toplumsal tipleri arasında komünal toplum ile antik köleci toplum arasında bir noktaya tekabül eden ATÜT, özel mülkiyetin ortaya çıkmadığı arkaik, durağan ve değişmeyen bir toplum tipini temsil etmektedir. ATÜT'ün Marx'ın teorisindeki genel işlevi Doğu toplumları ile Batılı modern toplumların birbirinden farkını göstermedir (Sunar, 2012).

Marx, konudan ilk kez 1853 yılında Engels'e yazdığı bir mektupta sözünü eder. 1855-1859 yılları arasında yazdığı ve ölümünden tam 56 yıl sonra, 1939'da Moskova'da "Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri" başlığı ile yayımlanacak olan incelemelerinde konuyu geniş olarak işlemiştir. Esasında Grundrisse'nin bir parçası olan bu inceleme ATÜT kavramını kapsamlı bir biçimde açıklayan tek çalışma olarak nitelendirilmektedir. Marx daha sonra "Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı"nın önsözünde ve Kapital'in üçüncü cildinde bu konuya yeniden değinse de ATÜT konusunda bütünlüklü bir açıklama

bırakmamıştır. Ancak buna mukabil ATÜT Marx'ın modernite ve kapitalizm teorisini anlamak ve açıklamak için anahtar bir rol oynamaktadır. Tarihçi Eric J. Hobsbawm (1965) "Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri"nin İngilizce çevirisine yazdığı uzunca önsözde bu çalışmanın Marx'ın teorisindeki yerine vurgu yapmaktadır.

ATÜT tartışmaları 1950 sonrasında Grundrisse'nin Fransızca ve İngilizce çevirilerinin yayımlanması ile sömürgeci yeni kurtulan Batı dışı ülkelerin modernleşmesi bağlamında yeniden gündeme gelmiştir. Bunda özellikle bu ülkelerin modernleşme biçimleri ve yollarının mahiyetine dair tartışmalar ciddi bir biçimde etkili olmuştur.¹

Türkiye'de ise tartışma sosyalist hareketin toplumsal değişim ve devrim yöntemi bağlamında meydana çıkmıştır. Soru Türkiye'nin ATÜT veya Feodal olmasıdır. Bunlardan birisinin olması durumunda toplumsal yapı farklılaşacak ve devrim stratejisi de değişecektir. Konu hakkında sosyalist çevrelerde kapsamlı ve ateşli tartışmalar yaşanmıştır (bk. Başak-Avcılar, 2002: 9-10). Konu hakkında ilk yazı Selahattin Hilav tarafından 1 Mart 1965 tarihli *Eylem* dergisinde "Asya Tipi Üretim Biçimi" başlığı ile yayımlanmıştır. Hilav bu yazısında kavramı ilk kez dilimize de aktarmış ve konu hakkında bilgi vermiştir. Aynı yıl çıkan "Az Gelişmiş Ülkeler ve Sosyalizm" adlı kitap için yazdığı "Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine Açıklamalar" başlıklı incelemesiyle de konuyu Türk Marksistleri arasında tartışmaya açmıştır. Mihri Belli 1967'de "Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri"ni Türkçeye çevirmiş ve bununla birlikte tartışmalar alevlenmiştir (bk. Marx & Engels, 1977). Sencer Divitçioğlu (1966, 1967), Kemal Tahir'in tavsiye ve yönlendirmesiyle (bk. Akşin, 1995: 270-271) önce *ATÜT ve Az Gelişmiş Ülkeler* adlı kitapçığı ve ardından da bu eseri genişleterek *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu* adlı eserini yayımlamıştır.² Divitçioğlu ile yakın arkadaş olan İdris Küçükömer, 1969 yılında yayımlanan *Düzenin Yabancılaşması* isimli kitabında tartışmalara farklı bir soluk getirmiş ve Osmanlı toplumunu ATÜT çerçevesinde ele almış ve azgelişmişliğin tarihini Osmanlı toplum yapısının Asyatik karakterine bağlamıştır (Küçükömer, 1994). 1960'ların sonunda gerçekleşen bu çalışmalar konuyu geniş bir zemine taşıyarak Osmanlı toplumu ve azgelişmişlik, geri kalmışlık meseleleri ile ilgili tartışmalara bir temel oluşturmuştur. 1970'lerde ATÜT Türkiye toplumunun tarihsel evrimi,

¹ Dünya'da ATÜT tartışmalarının gelişim seyri için bk. (Sunar, 2012).

² Divitçioğlu'nun konuya nasıl yöneldiğinin bir açıklaması için bk. (Divitçioğlu, 2012) ve Kemal Tahir'in Divitçioğlu ve bu eserlerle ilgili fikirleri için bk. (Tahir, 1992: 189, 1993: 146-151)

toplumsal değişim ve modernleşme ile ilişkili konulara ciddi bir biçimde etki etmiştir. İsmail Cem (1970), Muzaffer Sencer (1973), Stefanos Yerasimos (1974) ve Yalçın Küçük (1978) gibi isimler ATÜT modelini Türkiye'nin modernleşme sürecine uygulamaya çabalamışlardır. Bu noktada Taner Timur'un (2012) *Marx-Engels ve Osmanlı Toplumunu* eseri tartışmaya geç bir katkı olarak sayılabilir.

ATÜT konusu 1970'lerin sonundan itibaren tartışmanın dünyadaki seyri- ne paralel bir biçimde gündemden düşmüş ve yerini aşağıda ele alacağımız sivil toplum analizleri çerçevesinde patrimonyalizm tezlerine bırakmıştır. Tartışmaların genelde ATÜT'ü kullanarak Türk toplum tarihini anlamaktan ziyade Türkiye toplumunun ATÜT'e uyup uymadığı çerçevesinde seyretmesinden ötürü bir derinleşme ve kuramsallaştırma söz konusu olmamıştır. Cemil Meriç (1995: 237) Türkiye'de ATÜT tartışmalarının sathi başladığını düşünenler arasındadır: "Sollarımız Wittfogel'i okumadan Godelier ile sahneye çıkıp bizim ATÜT olduğumuzu, iflah olmamıza imkân olmadığını sevinçle haykırmaya başladılar." Zira Suna Başak'ın (2002: 18) dile getirdiği gibi "Osmanlı toplumsal yapısını, Marksist teoriden hareketle Doğu Despotizmi ve ATÜT kavramlarıyla inceleyen sosyal bilimciler, toplumun derinlerine nüfuz etmeyi sağlayabilecek bir okuma/anlama içerisine girmeyip, daha çok kaynağı batılı olan kurumsal-metinsel çözümlerle yetinmişlerdir." Bu açıklamalar bir taraftan da Osmanlı toplumunu Marx'ın ATÜT modeline göre ele almaya çalışan bu teoriler açıkça toplumun kendi içsel dinamikleri çerçevesinde değişmeyeceğini düşündürmektedirler.

Patrimonyalizm Modeli ve Sivil Toplum Problemi

Batı dışı modernleşmeleri ve toplumsal değişimleri açıklamada ATÜT ile rekabet eden bir diğer model ise Weberyen patrimonyalizm teorisidir. Türkiye'de ATÜT kadar merkezi ve açıkça tartışılan bir konumda olmasa da patrimonyalizm teorisi temelinde yürütülen tartışmalar Türk modernleşmesi için dikkate değer ve hatta daha etkili bir çerçeve teşkil etmiştir.

Webe rpatrimonyalizmi geleneksel egemenliğin üç tipinden biri olarak tanımlar. Ona göre "*patrimonyalizm* uç durumlarda *sultanizm* geleneksel otoritenin idarenin ve askeri gücün bir efendinin şahsi araçları olarak geliştirdiği zamanlarda ortaya çıkmaya meyyaldır" Bu otorite türünde öncelikle patrimonyal efendinin hanehalkı gibi muamele gören grup üyeleri bürokratik aygıtların gelişmesi ile birlikte tebaa olarak görülmeye başlanmışlardır. Bu yönetim biçimi

minde her şey hükümdarın şahsi mülküdür. "İlkesel olarak bu hakkını herhangi bir iktisadi varlık gibi kullanabilir: Satabilir, teminat olarak rehine koyabilir, ya da mirasla bölebilir." Weber partimonyal otoritenin takdir hakkı üzerinde yürütüldüğü yerlerde bunu *sultanizm* olarak adlandırmakta ve bunun ideal tipi olarak da adlandırmadan da anlaşılacağı üzere Osmanlı'yı göstermektedir (Weber, 1978: 231–232). Dolayısıyla patrimonyalizmi tanımlayan özellikler geleneklerle meşrulaştırılmış sultanın şahsi idaresi, sultana şahsen bağlı bir bürokrasi, her şeyin sultanın üzerinde sınırsız tasarruf yetkisine sahip olduğu mülkü olduğu ve toplumun saray karşısında herhangi bir ara kademenin olmadığı bir toplumsal yapıdır. Weber, Doğu toplumlarında patrimonyalizm sebebiyle toplumsal değişimin gerçekleşmediğini ve dolayısıyla Batı'daki gibi bir modern kapitalizmin gelişmediğini dile getirmektedir. Ona göre Patrimonyalizmin gelişiminde dini değerlerin ve bürokrasinin engelleyici rolü önemlidir.

Weberyen patrimonyalizm tezleri Türkiye'nin toplumsal tarihini, yapısını ve değişimini açıklarken sıklıkla başvurulan bir teorik temeli teşkil eder. Bu tür açıklamalardan en bilineni Sabri F. Ülgener'e aittir. Açık bir biçimde Weberyen açıklama biçimini benimseyen ve hatta bir "Türk Weberi" olarak adlandırılan Ülgener (2006a), Türkiye'nin gerileyişi (inhitat) olarak adlandırdığı sürecin ana nedeni olarak iktisadi zihniyette ortaya çıkan kadercileşmeye "bir lokma bir hırka" düşüncesini görmektedir. Weberyen gelişme tezinin doğrudan uygulaması olan bu açıklamaya göre Türkiye toplumu kadercilikten ötürü değişim dinamiğini kaybetmiştir. İlerleyen yıllarda Weber'in açıklamalarına şüphe ile yaklaşmaya başlayan Ülgener (2006b: 16) Weber'in İslâm'ın ve özellikle tasavvufun iktisat ahlakını hak ettiği genişlikle ele alamadığını düşünmektedir. Ülgener (2006b: 25), bu tek yanlı incelemenin *ekonomik faktör* ve *sosyal tabakalaşmanın* din üzerindeki etkileri ile aşılabileceğini dile getirmiştir. Ancak bütün eleştirilerine rağmen Ülgener'in kendisi yine de bu analiz çizgisini bırakmamıştır. Ayrıca onun Türk sosyal bilimleri üzerindeki etkisi bu eleştirileri ile de değil daha çok Weberyen tezleri ile devam etmiştir. Bunların yanı sıra Ülgener'in toplumsal değişim ve modernleşmeyi analize getirdiği en önemli katkı dini zihniyetin etkisine dikkat çekmesi olmuştur.

Ülgener gibi açık bir biçimde olmasa da açıklamalarında Weberyen çerçeveyi kullanan bir başka etkili isim de Şerif Mardin'dir. Mardin düşünce tarihi çerçevesinde geliştirdiği açıklamalarında sıklıkla Weberyen patrimonyalizm tezlerine başvurur. Bu tezler arasında onun için en dikkat çeken Osmanlı'da bir sivil toplumun oluşmasıdır. Mardin'in toplumsal değişimle ilgili en merkezi

açıklaması merkez-çevre teorisi. Mardin'e göre Osmanlı'nın patrimonyal siyasal yapısında Batılı feodalitede bulunan ara kademelerin bulunmaması sebebiyle merkez ile çevre arasında bir ara kademenin ortaya çıkmamasına sebep olmuştur. Ona göre "Feodalizmin ve babadan oğula geçen beyliklerin bulunmadığı, kullardan oluşan bir kurumun devletin yürütme işlevini yüklediği... Osmanlı İmparatorluğu'nda *optimum* dengeye çok yaklaşmış bir "Doğu Despotizmi"nden söz edilebilir." Bu sistemde "bir yanda yönetici ile hizmetindeki yürütme görevlileri (*askeri*); öte yanda ise, yönetilenler (*reaya*)" olmak üzere "ideal olarak, yalnızca iki 'toplumsal zümre'" mevcuttur. (Mardin, 1983: 11) Böylece Osmanlı sosyal yapısında ne değişik toplumsal güçler arasında bir mücadele ne de bu tür bir mücadele neticesinde ortaya çıkması beklenen uzlaşma kültürü ortaya çıkmıştır. Batıda bu çatışmalar kısmi uzlaşmalarla neticelenip, her seferinde çevrenin belirli unsurlarının merkezle bütünleşmesine yol açarken Osmanlı'da bu tür geçişlilikler olmadığı için merkez ve çevre kopuk kalmıştır. Bu kopukluk Mardin'e göre sosyal değişimin bir süreksizlikler seyri içerisinde ortaya çıkmasının ana nedenidir. Mardin bunu ısrarla bir sivil toplum sorunu olarak ele alır. Ona göre "Osmanlı devleti hem Machievelli hem de Montesquieu'nin Doğu istibdatı ile Batı Feodalizmi arasındaki ayrılığı meydana getiriyor diye gördükleri "ara" tabakalardan yoksundu" (Mardin, 2008: 115). Mardin (2008: 115), Hegel'in "medeni toplum" diye adlandırdığı bu toplumsal yapıda "merkez hükümetinden bağımsız olarak işleyebilen ve mülkiyet haklarına dayanan toplum"un burada bütüncül bir biçimde ortaya çıkmadığını belirtir. Ona göre "Kapıkulu düzeni ile ekonomi başta olmak üzere devletin yaşamın çeşitli alanlarını düzenleme geleneği ve yetkisi, Osmanlılar'da sivil toplumun oluşmadığını gösterir" (Mardin, 1995) Sivil toplumun gelişmediği Osmanlı'da (2008: 106) "iktidar dağılımının egemen biçimi" statüdür. Mardin'in modernleşme açıklamalarına Weberyen bürokrasi analizleri eşlik etmektedir. Osmanlı'da toplumdan kopuk sultanın kölesi (kulu) olan bürokrasi sadece sarayın isteklerini yerine getirmekle yükümlüdür. Zira ona göre "Osmanlılar'ın patrimonyal bürokrasisi ile modern devletin rasyonel bürokrasisi arasında önemli farklar vardır" (Mardin, 1996: 12). Modernleşme süreci batılı etkilerle bu bürokrasinin bir değişim seyrini ifade eder. Ancak ona göre toplumdan kopuk olan bu bürokrasi esasında modernleşmeyle birlikte toplumdan zihniyet olarak da kopmuştur. Bu çifte kopuş modernleşmeciler bürokrasinin açmazını ifade etmektedir. Ona göre toplumsal değişimin sağlıklı bir biçimde işlememesinin temel nedeni bir sivil toplumun oluşumu için gerekli unsur olan burjuvazinin gelişmemiş olmasıdır. Burjuva sınıfın bir öncülü olabilecek nitelikteki

eşraf devletinin iktisadi siyaseti neticesinde devlet ile bütünleşince sivil toplumun ortaya çıkması için yegâne fırsat ortadan kalkmıştır (Mardin, 2009: 135). Mardin çalışmalarında çok fazla referans vermese de toplumsal yapı ve değişmeye dair temel açıklamalarını Weberyen statü-sözleşme, medeni-despotik, aktif-pasif ayrımları üzerine bina etmektedir. Böylece Şark patrimonyalizminin ideal şemasını Osmanlı örneğinde yeniden inşa ederek modernleşme sürecini inşa ettiği bu özelliklerden hareketle açıklamaktadır.

Mardin gibi toplumsal değişim analizini kayıp burjuvazi (orta sınıf) üzerine inşa eden bir başka isim de Kemal Karpat'tır. Karpat başlangıçta modernleşme kuramlarına dayanarak gerçekleştirdiği açıklamalarını ilerleyen yıllarda revize etse de toplumsal değişimde orta sınıfa yaptığı vurgu kalmıştır. Ancak Karpat, Mardin'in aksine Osmanlı toplumunda bağımsız zümrelerin bulunduğunu ve bu zümrelerin toplumsal yapıda aktif bir biçimde etkili olduklarını düşünmektedir. Onun Osmanlı'da saray ve halk ayrımını aşan tabakalaşma modeli bu bakımdan önemlidir. Askerler, bürokratlar, zanaatkar ve tüccarlar ile reaya, yani üretici sınıflardan oluşan dört tabakada zaman içinde yaşanan değişimler toplumsal değişimi meydana getirmektedirler (Karpat, 2008: 12-13). Bu zümrelerin yaşadığı değişimler klasik dönemde öngörülebilir iken, dolayısıyla istikrarlı bir toplumsal değişim söz konusuysa, on yedinci yüzyılda bu sistem sarılmış ve özellikle üçüncü ve dördüncü zümre, yani tüccarlar ve zanaatkarlar ile köylüler ve çobanlar bu değişim döngüsünü kırmışlardır. Bu kırılma ile Müslüman kesimin askeriye ve bürokrasinin konumu da değişmiş ve bu iki zümrenin sosyo-ekonomik ve siyasi-kültürel işlevleri yeniden tanımlanmak durumunda kalmıştır. Bu yeniden tanımlamada ortaya çıkan boşluğu Karpat'a göre Müslüman orta sınıfın öncülleri olan Ayanlar doldurmuştur. Ona göre ayanların modernleşme sürecindeki merkezileşme çerçevesinde bir tehdit olarak görülüp bastırılması toplumsal değişimin yeniden bir dengeye kavuşmasını ve modernleşmenin başarılı olmasını engelleyen ana süreçtir. Karpat 1950 sonrasında yaşanan toplumsal değişimleri de orta sınıfın yeniden doğuşu olarak görmektedir. Karpat başlangıçta Weberyen tezlerden hareket etmekte ancak zamanla bunları değiştirerek yeni analizler geliştirmektedir.

Weber'e dayanarak gerçekleştirilen bu analizlerin geçerliliği tartışılabilir. Osmanlı iktisat ve toplum tarihi hakkında önemli çalışmalar yapan bir isim olan Halil İnalcık 1992'de kaleme aldığı "Comments on 'Sultanism': Max Weber's Typification of Ottoman Polity" isimli makalesinde Weberyenpatrimonyalizm tezlerini eleştirmekte ve Osmanlı toplumu için düzeltilmiş yeni bir patrimonyalizm

önermektedir. İnalçık (1994: 20), özellikle Weber'in şehirleri bütünüyle örgütlenmemiş, plansız ve devlete bağımlı sayan görüşünün yanlışlığını vurgular. Osmanlı şehirleri yaygın bir ticaret ve zanaat ağıyla sadece sultanın karargâhı olmaktan uzak kendi içinde bir üretim ve yönetim yapısına sahiptirler. İnalçık (1994: 21) ayrıca Osmanlı bürokrasisinin salt sultanın kulları olarak tasvir edilmesine de karşı çıkar. Ona göre Osmanlı bürokrasisi uzmanlaşmadan yoksun salt patrimonyal efendinin kulları olarak tasvir edilemez. Zira bu bürokratlar her zaman sorgusuz sualsiz sultana itaat etmemiş, aynı zamanda bazen kendi çıkar-dıkları *adaletname*, *nizamname* ve fermanlar aracılığıyla şahsi uygulama ve keyfi tahsilatları kısıtlamaya çalışmışlardır. İnalçık sultanların "çok karmaşık bir hesap sistemini işleten ve devletin gelir gider dengesini korumaya çalışan maliye bürokrasisini korumaya ve kollamaya mecbur" olduklarını belirtir. Ona göre Osmanlı'da bürokrasi sultanın en üst konumunu kendi idaresine ve düzenlemelerine temel olması için bilinçli olarak korumuştur. Hatta Osmanlı'da 18. yüzyıl sonrası görülen yenileşme çabalarının arkasında bürokrasi mevcuttur (İnalçık, 1994: 21-23). Ancak patrimonyalizm tezlerinin en önemli iddiası Doğu'da devlet (saray) ile toplum arasında hiçbir ara kademenin olmayışıdır. Bu varsayım aydınlanma düşüncesinden itibaren kendisine geniş bir zemin bulmuş ve Osmanlı gibi doğu toplumlarının değerlendirilmesinde temel teşkil etmiştir. İnalçık özellikle sivil toplum tartışmaları çerçevesinde ciddi bir rolü olan bu varsayımın da ciddi hatalarla malül olduğunu belirtir. Ona göre Osmanlı'da toplumsal grupların hatırı sayılır bir özerkliği mevcuttur. Özellikle adet ve gelenekler ile bunun temel gözetleyicisinin de ulema Sultan'ın şahsi otorite ve düzenleme alanını şeriat ve gelenek adına kısıtlamaktadır. Sultan'ın karşısında konumlarını korumak isteyen diğer gruplar da zaman zaman ulemanın koruyuculuğuna sığınmaktadırlar. İnalçık (1994: 16-21) kendi içerisinde özerkliğe sahip, birbiriyle bir denge ve uyum halinde loncalar, ulema ve bürokrasi gibi çeşitli toplumsal grupların varlığını sıralar. Nihayetinde İnalçık, Weber'in Asyalı despotik imparatorluklar teorisinden türeyen Doğu-Batı ayrımı şemasını indirgemeci bulmakta ve Osmanlı sisteminin kendine has taraflarının bu şemada gölgelendiğini dile getirmektedir (İnalçık, 1994: 25).

Görüldüğü üzere toplumsal değişimi açıklarken Ülgener, Mardin ve Karpat doğrudan ve sıklıkla Weberyen teorik çerçeveyi kullanmaktadırlar. Ancak bu üç ismin de ortak noktası Weberyen teorileri doğrudan Weber'e olan bir ilgiden değil de dolaylı olarak Weber'in Amerikan yorumu üzerinden edinmeleridir. Bunlar arasında Weber'den doğrudan en fazla etkilenen Ülgener bile baş-

langıçta (1940'lar boyunca) diğer Alman iktisat tarihçilerinden daha fazla etkilenmiştir. Ardından 1950'lerde araştırmalarda bulunmak üzere ABD'ye gittikten sonra onun açıklamalarında Weberyen etkinin daha fazla olduğu görülmektedir.³ Benzer bir durum Mardin ve Karpat için de geçerlidir. Onların çalışmalarında doğrudan Weber'e atıflar çok az sayıda olsa da onun sürekli Weberyen analizler ve kavramlar kullanması söz konusudur. Onlar da Ülgener gibi Weberyen tezleri Weber'in ABD'deki yorumları üzerinden özellikle de modernleşme kuramları dâhilinde edinmişlerdir. Dolayısıyla Weberyen açıklamalar Türkiye sosyolojisinde modernleşme ve toplumsal değişim ile ilgili görünmeyen bir etki kazanmıştır.

Modernleşme Kuramları: Toplumsal Değişmenin Yapısal-İşlevselci Açıklaması

II. Dünya Savaşı sonrasında, ABD'de batı dışı toplumlar ile ilgili yoğun bir araştırma gündemi söz konusudur. Eski şarkiyat çalışmalarının değiştiği ve bölge çalışmaları formatına evrildiği bu akademik ortamda modernleşme kuramları Batı dışı toplumları incelemek üzere teorik ve kavramsal bir çerçeve oluşturmuştur. Modernleşme kuramları klasik sosyolojide yer alan modern öncesi (geleneksel) toplumlar ile modern toplumlar arasındaki ikilik ve bu ikisi arasında tarihsel bir geçiş fikrine yaslanmaktadırlar. Bu çerçevede yine klasik sosyolojideki aşamalı toplumsal gelişim fikri modernleşme kuramının ana varsayımıdır. Bu aşamalı modernleşmenin iktisadi, toplumsal ve siyasal düzlemleri mevcuttur. İktisadi alanda modernleşme dışı açık bir iktisadi yapının oluşumu ve serbest piyasanın gelişimi ile açıklanmaktadır. Siyasi düzlemde de parlamenter demokrasinin oluşumu beklenmektedir. Son olarak toplumsal alanda ise temelde kentleşme ve sekülerleşme ile açıklanan Batılı değer ve sistemlerin toplumsal olarak benimsenmesi beklenmektedir.

Modernleşme kuramları klasik ekonomi-politikçiler, aydınlanma düşüncesi ve klasik sosyolojiden beslenerek ortaya çıkmışlardır. Ancak bu uzak kaynaklara ek olarak yapısal-işlevselcilik çağdaş sosyoloji içerisinde onları besleyen önemli bir yakın kaynak görünümündedir. Çağdaş sosyolojide yapısal işlevselciliğin kurucusu olan Parsons aynı zamanda modernleşme kuramının da önemli kaynaklarından birisidir. Parsons geliştirdiği sosyal teori çerçevesinde tüm toplumların nihayetinde modern olma peşinde ve arayışında olduklarını ve modern-

³Ülgener'de ve Türkiye'de Cumhuriyetin erken döneminde özellikle iktisat tarihçilerinde Weber etkisi hakkında bk. (Turhan, 2014).

liğin son noktası olan Amerikan toplumunu modellemeleri gerektiğini düşünmektedir (Parsons, 1960). Kendi toplumsal değişme anlayışını denge ve evrim modelleri üzerine kuran Parsons, bir toplumsal değişimin gerçekleşmesinin ilk ve temel şartı olarak farklılaşmayı almaktadır. Parsons toplumları modern ve geleneksel olarak ikiye ayırmaktaydı. Bu çerçevede modern toplumların artık bir stabilizasyon aşamasına ulaştığını ve bütüncül bir toplumsal değişmeye ihtiyaçları olmadığını düşünmekteydi. Ona göre asıl toplumsal değişim gelenekselden moderne geçiş ile ilintilidir. Bu süreçte toplumda ciddi bir farklılaşma yaşanmakta ve kapsamlı bir toplumsal değişim gerçekleşmektedir (Bk. Parsons & Smelser, 1956). Parsons'ın sağladığı bu işlevselci temeller modernleşme yaklaşımlarına önemli bir temel sağlamıştır. Aynı zamanda onun iktisadi analizi sosyolojik çözümlenmeye dahil etmesi de bir başka açıdan modernleşmeyi beslemiştir.

Bu çerçevede onun iktisadi yaklaşımını tamamlar bir biçimde savaş sonrası dönemde yaygın kalkınma tartışmaları da modernleşme kuramlarının diğer bir temelini meydana getirmiştir. Bu temellerden hareketle modernleşme kuramları 1970'lere kadar Batı dışı toplumlarda toplumsal değişimi açıklamada neredeyse tekel oluşturmuştur. Önemli ve etkili bir modernleşme kuramcısı olan Rostow'a (1966) göre modernleşme için tüm toplumların batılı iktisadi gelişmenin aşamalarını takip etmeleri gerekmektedir. Daniel Lerner (1958) modernleşmeyi gelenekselden moderne geçiş olarak görür ve bu geçişte kitle iletişimi ve ulaşımın önemini vurgular. Modernleşmenin katılım arzusu çerçevesinde yükselen bir protesto hareketi olduğunu ileri süren Shmuel Noah Eisenstadt (2007) ise bu süreçte "modernleştirici elitler"e merkezi bir konum ve rol atfeder. Seymour Martin Lipset (1981) modernleşmeyi bir demokrarikleşme süreci olarak görür. Ona göre müreffeh toplumlar daha ileri düzeyde eğitim düzeylerine ve şehirleşmeye, daha karmaşık ve çeşitlenmiş iletişime, geniş bir orta sınıfa ve daha fazla sosyal eşitlik ve hareketliliğe sahiptirler. Bunların hepsi iyi işleyen düzgün bir demokrasinin ön şartıdır. Görüleceği üzere modernleşme kuramları Batılı modelden elde ettikleri modelleri dünyanın geri kalanında uygulama peşindedirler ve toplumlar arasındaki tarihsel, kültürel ve yapısal farklılıkları çok da önemsememektedirler.

Bu durum 1945 sonrası dünya siyasetinde yaşanan gelişmelerle yakından ilişkilidir. Bu siyasi ortamda Türkiye'nin aldığı karar ve tavırlar sonraki dönemleri şekillendiren pek çok yeniliğin devreye girmesine de neden olmuştur. Bunlar arasında Türkiye'nin yeniden yapılandırılmasını sağlayan Marshal Planı önemlidir. Temelde modernleşmeci vizyon ve fikri temellere dayanan bu planın

uygulandığı ülkelerde iktisadi ve sosyal kalkınmanın gerçekleşeceği böylece modernleşmenin sağlanacağı düşünülmektedir. Modernleşme kuramları bakımından Türkiye önemli bir örnek vaka teşkil etmektedir. Sömürgecilikten yeni kurtulmuş diğer ülkelerden farklı olarak Türkiye'nin uzun bir modernleşme geçmişi dolayısıyla uygun bir model oluşturduğu düşünülmektedir. Bu çerçevede Rostow (1966) iktisadi gelişmenin aşamalarını sayarken Türkiye'nin 1930'ların ortasında kalkışa hazırlık aşamasında bulunduğunu belirtir. Bu aşamada modernleşmenin önünde temel bir engel olan geleneksel yapı modernleşmeci elitler eliyle ortadan kaldırılmıştır. Rostow'a göre 1950'ye geldiğinde Türkiye kalkış için hazırdır. Türkiye'ye yakın bir ilgi gösteren hatta temel tezlerini Türkiye'den hareketle oluşturan Lerner'a (1958: 1960) göre modernleşmedeki temel aktörler girişimci orta sınıf ve ordudur. Ona göre ordu veya girişimci vasıtasıyla Türkiye'de modernleşme dünyaya uyum ekseninde gerçekleşecektir.

Modernleşme kuramları sadece Batılı sosyal bilimlerde etkili olmamış, aynı zamanda tüm dünyada toplumsal değişimi açıklamada ciddi bir temel teşkil etmiştir. Savaş sonrası koşullarda ABD'nin de bu kurumları yayma yönünde bir girişimi söz konusudur. Bu çerçevede burs programları ile akademisyenler davet edilmiş ve çeşitli fonlar aracılığıyla araştırma faaliyetleri şekillendirilmiştir. Modernleşme kuramlarının yapısal işlevselci analizleri Türkiye'de de toplumsal değişimi açıklarken birbirine zıt düşünen akademisyenlerin dahi ortak temel hareket noktası olmuştur. Bu çerçevede modernleşme kuramlarının temel özelliği olan batı dışı toplumların batılı modern "gelişmiş" olanlarla kıyaslanarak açıklanması çok temel bir belirleyici olmuştur.

Türkiye'de modernleşme kuramlarını doğrudan toplumsal değişim analizine uygulayan isimlerin başında Mübeccel B. Kıray gelir.⁴ Kıray 1960'larda gerçekleştirdiği araştırmalarda yapısal işlevselci değişim anlayışı çerçevesinde Türkiye'de modernleşmenin imkan ve mekanizmalarını sorgulamıştır. Kıray modernleşmeyi kaçınılmaz bir süreç olarak görmesiyle modernleşme kuramlarına bağlanmaktadır. Ona göre Türkiye'de toplumsal değişimin doğal bir neticesi olarak modernleşme gerçekleşecektir. Ancak bu süreçte bazı ara formların ortaya çıkacağını düşünür. Kıray, Lerner'da (1958) olduğu gibi modernleşme sürecindeki toplumsal yapıyı temelde bir geçiş toplumu olarak kavramaktadır. Böylece geleneksel toplumdan modern topluma geçilirken ara bir merhalede tampon kurumların oluşturduğu (istisnai ve geçici) bir geçiş toplumu söz konusudur. Aynı zamanda Rostow'da (1966) olduğu gibi bu geçişte ekonominin

⁴ Daha önce Türkiye'deki 1950 sonrası ortaya çıkan Weberyen etkinin de esasında modernleşme kuramları ile bağlantılı olduğunu belirtmiştik.

rolünü temel alır. Ona göre sanayileşme modernleşmenin temel itici gücüdür. Sanayinin gelişiminin toplumsal yapı üzerindeki muhtemel etkilerini analiz etmeye çalıştığı Ereğli çalışmasında bunu açıkça görmek mümkündür (Kıray, 2000). Benzer şekilde turizmin toplumsal yapı üzerindeki etkilerini (Kıray, 1964); Çukurova'da kırsal üretim tekniğinin dönüşümünün etkilerini (Kıray, 1966; Hinderink & Kıray, 1970); İzmir'de iş hayatının yapısı ile kentleşme arasındaki ilişkiyi (Kıray, 1998) ele aldığı çalışmalarında sürekli iktisadi gelişmenin modernleşmeyi şekillendirmesi üzerine odaklanmaktadır. Kıray bu süreçte Lerner'ın Balgat incelemesinde vurguladığı gibi daima tüccarın ve sanayicinin rolünü öne çıkarır. Ona göre kasabalı tüccar modernleşmenin imkan ve vaatlerini en iyi kavrayan, aynı zamanda eski geleneksel toplumdaki ilişki ve işlevleri en iyi şekilde ikame eden aktördür. Kıray'a (2000: 20) göre tüccarların oluşturduğu *tampon mekanizmalar* yeni toplumsal yapıya geçişi daha yumuşak bir biçimde gerçekleşmesini sağlamaktadır. Kıray modernleşme kuramlarında olduğu gibi iktisadi yaşamda ortaya çıkan değişimlerin örgütlenme, aile, nüfus, değerler gibi toplumsal alanın tüm parçalarına sirayet edeceğini düşünmektedir. Nihayetinde ekonomi modernleştikçe, artan kentleşme ile birlikte toplumsal ilişkilerin formelleşeceğini ve değerler sisteminin sekülerleşeceğini öngörür (Kıray, 2000: 21). Yıllar sonra öğrencilerinin kendisiyle yaptıkları nehir söyleşide bunu tekrar vurgulamaktadır:

Sanayi toplumu olmanın, uzmanlaşma, örgütlenme; şehirleşme kadar önemli bir boyutu sekülerize olmaktır. Laiklik olmadan devlet-ekonomi-kişiler ilişkileri gelişemez. Onun için sanayileşme ile kurumlar ve ilişkiler dinseliliklerini kaybederler(Atacan, 2001: 282).

Kıray yapısal-işlevselciliğin ve modernleşme kuramlarının en etkin olduğu dönemlerde temel teorilerini geliştirmiştir. Ancak bu kuramlara içeriden ve dışarıdan yöneltilen eleştirileri dikkate almamış, Amerikan sosyolojisinde dahi bu kuramlar terkedilirken kendisi açıklamalarını aynı temeller üzerinde sürdürmeye devam etmiştir.

Sonuç: Türkiye'de Toplumsal Değişim Çalışmalarının Kuramsal Temellerine Dair Yeni Bir Tasnif

Bu yazının girişinde de belirtildiği üzere Türkiye'de modernleşme araştırmalarının ve toplumsal değişim çalışmalarının daha derinlikli bir biçimde anlaşılabilmesi için yeni bir tasnife tabi tutulması gerekmektedir. Böyle bir tasnif toplumsal değişimle ilgili çalışmaların geliştirilmesi için zorunludur. Ancak bu tasnifi toplumsal değişimle ilgili incelemelerin kavram ve açıklamalarından

yola çıkarak gerçekleştirmek basit düzeydeki benzerlikler ve farklılıklara dayanarak bir açıklama geliştirme riskini beraberinde getirebilir. Zira bazen benzer şeyleri söylüyor görünen çalışmalar arasında farklı fikirleri anlatıyor olabilirler; bazen de tam tersi söz konusu olabilmektedir. Bu tür bir riski aşmanın en temel yolu ele alınan çalışmaların dayandıkları teorik temelleri ve öncülleri ele alarak çalışmaya başlamaktır.

Yukarıda da ele alındığı üzere Türkiye'de modernleşme ve toplumsal değişim çalışmalarının üç ana kuramsal temeli bulunmaktadır: Marksist ATÜT yaklaşımı, Weberyen Patrimonyalizm Modeli, Modernleşme Kuramları. Bunlara 1980 sonrasında çoğul modernlikler veya Batı dışı modernlikler teorisi de eklense de toplumsal değişimle ilgili bu teoriye göre şekillenmiş kapsamlı örnekleri henüz ortaya çıkabilmiş değildir.

ATÜT modeli 1960-1980 arasında toplumsal değişimi kavramak için kullanılan en baskın kuramsal modeldir. Bu model sadece takipçilerinin açıklamalarını değil, reddiyecilerinin de açıklamalarını biçimlendiren bir etkiye sahiptir. ATÜT modelini takip edenler toplumsal değişimde ekonomik alana ve sınıflaşmaya daha fazla dikkat çekmeleri gerekirken, modelin kendi içsel sorunlarından ötürü bunu tam anlamıyla gerçekleştirememişlerdir. Zira modelin kendisinde de ATÜT diğer toplum biçimlerinin aksine ekonomi ile değil, siyaset ile açıklanmaktadır. 1980'lerden itibaren düşüşe geçse de oluşturduğu etkiler ve kavramlar ile toplumsal değişim çalışmalarında mevcudiyetini korumaya devam etmiştir. Öte yandan Weberyen patrimonyalizm tezi hiçbir zaman ATÜT kadar görünür ve tartışılır olmasa da ondan daha etkili bir çerçeveye sahiptir.⁵ Türkiye'nin toplum yapısına ve bu yapıda gerçekleşen değişimlere dair (Kalıber'in dikkat çektiği) devlet ve bürokrasiyi merkeze alan açıklamalar temelde patrimonyalizm tezine dayanmaktadır. Zira bu teze göre toplum devlet ve bürokrasi karşısında pasiftir ve bir toplumsal değişim ancak aktif unsurlardan gelebilecektir. Weberyen tema görünür zeminin altında çok ciddi bir yaygınlığa sahiptir ve toplumsal değişime dair temel jargonu belirlemektedir. 1980'lerden sonra ATÜT'ün geri çekilişi aynı zamanda birbiri ile rekabet eden bu iki yaklaşımın sentezlenmesi imkânını da beraberinde getirmiştir. Bu dönemden sonra patrimonyalizm ve ATÜT karışımı bir kerim devlet, despotizm ve bürokratik merkezîyetçilik analizi tüm toplumsal yapı tahlillerine sirayet etmiştir. Son olarak modernleşme kuramları hem teorik hem de söylemsel zeminde toplumsal

⁵Weber'in Türk sosyal bilimlerdeki bu gizli varlığını ileride bir yazıda ele almayı planlamaktayım.

değişim çalışmalarına kapsamlı etkiler bırakmıştır. Bu modellerin toplumsal değişim çalışmalarında etkisi öylesine kavramsal kılcallara sirayet etmiştir ki teker teker göstermenin imkânı bile ortadan kalkmıştır. Toplumsal değişimle ilgili çalışmalarda modernleşme kuramlarının en temel yansıması değişimin bir hedefi ve nihai bir neticesi olduğu fikridir. Toplumsal değişimin modernleşmeyi sağlayacak amaçlı bir süreç olarak ele alınması söz konusudur.

Sonuç olarak Türkiye’de toplumsal değişim ile ilgili bütüncül çalışmalar sayıca çok azdır. Aynı zamanda toplumsal değişim kendi başına ele alınan bir konu olmaktan ziyade sosyolojinin kavramsal dilinden ve Türkiye’nin toplumsal yapısına dair tartışmaların doğasından ötürü sürekli modernleşme ile birlikte ele alınmaktadır. Toplumsal değişimle bütüncül bir şekilde ilgilenmiş az sayıda ismin çalışmaları incelendiğinde onların değişimle ilgili teorileri de ancak modernleşme analizlerinden süzülüp çıkarılabilmektedir. Esasında modernleşme ve toplumsal değişimin bir arada ele alınması zorunluluğu konunun sosyoloji literatüründe kuramsal olarak bu şekilde ele alınmasından ve Türkiye’de toplumsal değişimle ilgili bütüncül araştırma ve analiz yapan isimlerin bu ikisini iç içe geçirerek ele almış olmalarından kaynaklanmaktadır. Ancak kuramsal olarak toplumsal değişimin modernleşme ile ille de bağlantılı bir şekilde ele alınması bir şart değildir. Hatta bu şekilde ele alış toplumsal değişimin bütüncül ve kapsamlı bir biçimde açıklanabilmesinin de önünde temel bir engel teşkil etmektedir.⁶

⁶ Bu konudaki daha detaylı bir tartışma için bk. (Sunar, 2014)

Kaynaklar

- Akşin, S. (1995). Düşünce Tarihi (1945 Sonrası). In *Türkiye Tarihi* (Vol. V). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Atacan, F. (2001). “Hayatımda hiç arkaya bakmadım”: Mübcecel Kıray’la söyleşi. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Başak-Avcılar, S. (2002). Asya Tipi Üretim Tarzı’na Veda. *Bilig*, (22), 1–28.
- Çağlar, İ. (2013). Türk modernleşmesi literatürünün Avrupamerkezcilik penceresinden değerlendirilmesi. *İnsan & Toplum*, 3(6), 135–153.
- Cem, I. (1970). *Türkiye’de geri kalmışlığın tarihi*. İstanbul: Cem.
- Divitçioğlu, S. (1966). *ATÜT ve Az Gelişmiş Ülkeler*. İstanbul: Elif Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (1967). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2012). *Sencer Divitçioğlu anlatıyor*. (İ. Ekici & H. Güldal, Eds.) (1. bsk.). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Eisenstadt, S. N. (2007). *Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim*. (U. Coşkun, Trans.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Hinderink, J., & Kıray, M. B. (1970). *Social stratification as an obstacle to development; a study of four Turkish villages*. New York: Praeger.
- Hobsbawm, E. J. (1965). Introduction. In *Pre-Capitalist Economic Formations* (pp. 9–66). New York: International Publishers.
- İnalçık, H. (1994). Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplenmesi. *Toplum ve Ekonomi*, (7), 5–26.
- Kalıber, A. (2002). Türk Modernleşmesini Sorunsallaştıran Üç Ana Paradigma Üzerine. In T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce* (Vol. 3 (Modernleşme ve Batıcılık), pp. 107–124). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karpat, K. H. (2008). *Osmanlı modernleşmesi: toplum, kurumsal değişim ve nüfus* (2. bsk.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Kıray, M. B. (1964). *Yedi yerleşim noktasında turizmle ilgili sosyal yapı analizi*. Ankara: Turizm ve Tanıtma Bakanlığı.
- Kıray, M. B. (1966). *Interdependencies between agro-economic development and social change: a case study, Çukurova*. Ankara: Middle East Technical University.
- Kıray, M. B. (1998). *Örgütlemeyen Kent: İzmir*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Kıray, M. B. (2000). *Ereğli: ağır sanayiden önce bir sahil kasabası* (3. bsk.). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Küçük, Y. (1978). *Türkiye üzerine tezler, 1908-1998*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Küçükömer, I. (1994). *Düzenin Yabancılaşması*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Lerner, D. (1958). *The passing of traditional society: Modernizing the Middle East*. Glencoe, IL: Free Press.
- Lerner, D., & Robinson, R. D. (1960). Swords and Ploughshares: The Turkish Army as a Modernizing Force. *World Politics*, 13(1), 19–44.

- Lipset, S. M. (1981). *Political Man, The social bases of politics*. Baltimore, Maryland: The John Hopkins University Press.
- Mardin, Ş. (1983). Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye’de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci. In Hilav, Selahattin (Ed.), N. Yavuz (Trans.), *Yazko Felsefe Yazıları 5* (pp. 5–33). İstanbul: Yazko.
- Mardin, Ş. (1987). Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak “Sivil Toplum.” *Defter*, (2).
- Mardin, Ş. (1995). Sivil Toplum. In *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (Vols. 1-10, Vol. 7, pp. 1918–1922). İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Mardin, Ş. (1996). Max Weber Üzerine. In H. H. Gerth & C. W. Mills (Eds.), T. Parla (Trans.), M. Weber, *Sosyoloji yazıları* (pp. 9–13). İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Mardin, Ş. (2008). *Din ve ideoloji* (17. bsk.). İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2009). Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri. In A. Y. Sarıbay & E. Kalaycıoğlu (Eds.), Ş. Gönen (Trans.), *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme* (pp. 121–158). Bursa: Dora Basım Yayın.
- Marx, K., & Engels, F. (1977). *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*. (M. Belli, Trans.) (Genişletilmiş İkinci Baskı.). Ankara: Sol Yayınları.
- Meriç, C. (1995). *Sosyoloji Notları ve Konferansları*. İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Parsons, T. (1960). *Structure and process in modern societies*. Glencoe, IL: Free Press.
- Parsons, T., & Smelser, Neil J. (1956). *Economy and Society: a Study in the Integration of Economic and Social Theory*. Glencoe, Illinois: Free Press.
- Rostow, W. W. (1966). *İkdisadi gelişmenin merhaleleri: “Komünist olmayan bir manifesto.”* (E. Güngör, Trans.). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları.
- Sencer, M. (1973). *Osmanlı toplum yapısı: az gelişmişliğin tarihsel temeli*. İstanbul: Yöntem.
- Sunar, L. (2012). *Marx ve Weberde Doğu Toplumlari*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sunar, L. (2014). Türk Sosyolojisinde Toplumsal Değişim. *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi(29), Yakında yayımlanacak.
- Tahir, K. (1992). *Notlar XIII: Sosyalizm, Toplum ve Gerçek*. (C. Yazoğlu, Ed.). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Tahir, K. (1993). *Kitap Notları, XIV*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Timur, T. (2012). *Marx-Engels ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Turhan, R. (2014). Türkiye’de Cumhuriyetin Erken Döneminde Max Weber Etkisi ve Bu Etkiyi Anlamak. *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi(29), Yakında yayımlanacak.
- Ülgener, S. F. (2006a). *İktisadi Çözümlemenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006b). *Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. (G. Roth & C. Wittich, Eds.). Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Yerasimos, S. (1974). *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye*. İstanbul: Gözlem yayınları.